L'ELEGIA VALENCIANA COM A TÒPIC UNIVERSAL: LA CAIGUDA DE VALÈNCIA NARRADA DES DEL XARQ AL-ÀNDALUS FINS AL ROMANCER FILIPÍ

VALENCIAN ELEGY AS UNIVERSAL TOPIC: THE FALL OF VALENCIA FROM THE SHARQ AL-ANDALUS TO THE PHILIPPINE *ROMANCERO*

Isaac Donoso
Universitat d'Alacant
isaacdonoso@ua.es

Resum: Estudi de la formalització del concepte de *València* com a paradís perdut, des de la literatura àrab del Xarq al-Àndalus fins al romancer hispànic desenvolupat a l'arxipèlag filipí. S'hi analitza la conceptualització de l'elegia valenciana i el seu ús com a tòpic literari des de l'orient d'al-Àndalus fins a l'orient del món hispànic, explicant la formació del romancer filipí i la presència del Regne de València en les Lletres Filipines. S'hi estudien les elegies de la caiguda de la València islàmica a mans dels cristians, i com es formalitza una fascinació literària pel concepte de «València com a paradís», que s'exporta com a tòpic a una literatura asiàtica de base hispànica que té en el romancer i les batalles de moros i cristians la seua producció clàssica.

Paraules clau: Xarq al-Àndalus, València, elegia, paradís perdut, Lletres Filipines, romancer.

Abstract: The article studies the development of the concept of *Valencia* as «Lost Paradise», from Sharq al-Andalus Arabic literature to the metrical romances developed in the Philippine Archipelago. The paper focuses on the conceptualization of Valencian Elegy and its use as literary topic from eastern al-Andalus to the easternmost Hispanic domain, explaining the implications of *Romancero* in the Philippines and the presence of the Kingdom of Valencia in Philippine Literature. The fall of Islamic Valencia under the Christians created a literary fascination for Valencia as paradise, which would cross cultures as literary topic. Its influence on Asian literature would prove to be significant in the conformation of Philippine classicism based on Moors and Christians dramas and *romanceros*.

Key words: Sharq al-Andalus, Valencia, Elegy, Lost Paradise, Philippine Literature, *Romancero*.

Caplletra 61(Tardor, 2016), pp. 15-36. ISSN 0214-8188, ISSN versió electrònica 2386-7159
Rebut: 15/01/2015. Acceptat: 08/05/2015. DOI: 10.7203/Caplletra.61.8447

I. CONCEPTE DE *VALÈNCIA* A LA POESIA DEL XARQ AL-ÀNDALUS

Fins a arribar a convertir-se en un tòpic literari d'abast universal —com demostren els textos filipins que analitzarem—, el concepte de *València* transita per diferents mons literaris i lingüístics. El motor principal de la construcció literària són els fenòmens històrics que determinen la fixació d'idees culturals que poden esdevenir símbols. En aquest sentit, la construcció semiòtica del concepte literari *València* responia a la interpretació d'esdeveniments històrics específics sota una òptica que, després de l'estandardització literària, va acabar establint un tòpic (*τοποι*).

Com el lloc comú susceptible de ser utilitzat en la creació literària, el concepte de *València* passa a ser la part fixa del discurs creatiu, la part que ja està establida i carregada de contingut semiològic. Precisament la transmissió oral jugava amb l'establiment de tòpics ja donats, en què l'artista mostrava les seues qualitats en la mesura que els glossava i adornava. Però en aquest sentit, si donem per feta la categorització d'un concepte literari *València* que posseeix un contingut semàntic establit, quan i com es va formar aquest tòpic, i quin n'és el significat i l'abast en la història de la literatura?

En primer terme, com hem esmentat, la construcció d'una tòpica (*τοπικός*) respon a impulsos històrics i civilitzacions. Les idees culturals que formalitzen a través dels temps les bases on es representa una societat i un poble experimenten metamorfosis i reinterpretacions fins a la seua fixació conceptual. Una vegada fixades, seran els símbols que unifiquen una concepció del món específica. En el cas del tòpic *València*, aquest va començar a fixar-se en la història de la literatura àrab de l'orient d'al-Àndalus, Xarq al-Àndalus / شرق الأندلس (Piera 1983, 1995 i 2000; La Chica 1992). Com a l'orient d'al-Àndalus, la zona sota influència de la ciutat de *Balansiya* / بلنسية rebia primerament la influència i les innovacions provinents dels centres del món islàmic. En aquesta situació geogràfica es va desenvolupar un centre urbà que al mateix temps anava definint la societat que envoltava els ecosistemes dels entorns. El desenvolupament urbanístic, la maximització dels recursos naturals i la florida d'un benestar van dur a les primeres apologies literàries de l'entitat geogràfica *Balansiya*, que representava una forma de vida.

Com a artífex principal de l'establiment estètic d'aquesta apologia literària basada en la identificació d'una realitat geogràfica —*Balansiya*— amb una idealitat metafísica —Paradís—, cal esmentar Ibn Ḫafāja / ابن خفاجة (1058-1138), autor nascut a Alzira que va establir un sistema estilístic d'enorme efectivitat a al-Àndalus a semblança de sistemes estètics importats d'Orient (al-Nowaihi 1993; Hadjadji & Miquel 2002; Piera 2007). La seua poesia representa una apologia de la naturalesa. Per mitjà de l'analogia entre el que s'ha viscut i el que s'ha descrit, la mateixa realitat natural

que envoltava Ibn Ḫafāja va acabar erigint-se en la idealitat literària, en aquest cas el Paradís (Labarta *et alii* 2011: 61):

> Gent d'Al-Àndalus, que feliços sou! Aigua, ombra, rius i arbres;
> el Paradís etern sols es troba a la vostra llar; si jo pogués triar,
> aquest escolliria.
> No tingueu por d'anar a l'Infern; no et fiquen al foc després
> d'estar al Paradís.

Ibn Ḫafāja va establir unes coordenades estètiques sobre les quals crear un estil pròpiament xarquí, basat en el naturalisme, però la definició del *locus amoenus* València-com-a-paradís és deguda a la poesia intimista d'al-Ruṣāfī / الرصافي (m. 1177). Es tracta d'un autor al marge dels imperatius socials, que va portar a terme una renovació en la construcció del discurs poètic i la disposició metafòrica, i va crear, en conseqüència, noves imatges. Seguint l'estil *ḫafājí*, al-Ruṣāfī va implementar el tòpic naturalista de descripció objectiva del món exterior cap a l'èxtasi de prensió subjectiva. És així com el món físic mateix es fa extensió de les pulsacions cardíaques (Piera 1986):

> Ai, llar dels meus anys primers, com de lluny
> ens hem quedat! Ai, país! Ai, país
> que ara recorde xop de llàgrimes vermelles!
> Ser la pàtria d'un infant, obliga a estimar-la sempre?
> Bella com la cosa millor d'una vida que fou dolça,
> alegre com l'instant tendre de la joventut passada.
> Diuen: El paradís ens descrius. Jo els conteste:
> I com voleu que siga l'altre paradís d'allà!
> València és la maragda per on corre un riu de perles.
> És la bellíssima dama que Déu féu jove i eterna.
> València té els matins lluents, pel sol
> Que juga amb la mar i corre per l'Albufera.

La construcció literària d'al-Ruṣāfī no sols consistia a intimar la presència de l'espai geogràfic en les pulsacions vitals, sinó també a fer subjectiu el mateix fenomen extern. La fenomenologia epicúria d'Ibn Ḫafāja es desborda finalment en el subjecte, i el poeta acaba sent arrossegat per les contradiccions de l'existència, per tanta bellesa exterior i tanta incapacitat de comprensió. Aqueixa incapacitat de racionalització, d'aprehensió de l'objecte, de l'objecte fugaç al qual ens veiem desheretats i impossibilitats d'arribar, serà la virtut creativa principal de la poètica d'al-Ruṣāfī. I amb l'objecte arrabassat, el subjecte acabarà desemparat. En conseqüència, al *locus amoenus* València-com-a-paradís se li sumarà l'*ubi sunt* València-com-a-paradís perdut.

El sorprenent serà que al Paradís literari —construcció estètica basada en la idealització de l'espai físic primer i la seua intimació després— esdevindrà un

fenomen de vegades usual en la història de la creació literària universal: la realització de la ficció. El que era un tòpic literari passarà a transformar-se en una realitat *de facto*. El desenvolupament econòmic i cultural de la València islàmica, la consideració per part dels autors literaris de l'ecosistema reproduït al Xarq al-Àndalus com a paradisíac, i la seua sublimació en incapacitat de comprensió fenomenològica, acabarà sent una realitat factual: la pèrdua real d'aqueixa prosperitat. La conquesta del territori xarquí per part de la Corona d'Aragó i el conseqüent repartiment territorial i patrimonial sota un nou règim colonial al *regne de València* fan que la població musulmana de l'antic Xarq al-Àndalus quede desheretada. D'aquesta manera sorgeix la veritable dimensió del concepte literari: l'elegia per València (Garulo 1998).

El testimoni i la figura cabdal de la creació intel·lectual xarquina serà Ibn al-Abbār / ابن الأبار (1199-1260). Des de la caiguda de la seua terra a Onda, veurà el col·lapse polític del Xarq al-Àndalus i la seua posterior ruïna social. Sense haver-hi cap possibilitat d'acció defensiva, només quedaran la súplica i el lament. Literàriament l'elegia es fa realitat i Ibn al-Abbār la proclama a Tunis davant l'emir hàfsida (Rubiera Mata 1988: 38):

> Veniu devers València amb els vostres genets!
> Enllà, les nostres gents han caigut en desgràcia.
> A les mesquites, ara esglésies, la crida a l'oració
> s'ha fet vol de campanes. Quanta pèrdua!
> Com reviure el passat? Només són ruïnes
> els col·legis aquells on tothom recitava l'Alcorà!
> El jardí que amb delit encantava els nostres ulls,
> les arbredes verdejants ja s'han assecat i endurit.
> Els paratges dels voltants ja no existeixen, aquells
> que el vianant convidaven per romandre o passejar.
> Un infidel ha vingut a esborrar tanta bellesa;
> designat pel destí per a dur-li perdició,
> desfer-la vol a trossos, i ni dorm ni reposa.
> Veniu devers València amb els vostres genets.

II. L'ELEGIA VALENCIANA D'EUROPA A ÀSIA

El contingut semiòtic del concepte literari *València* apareix codificat en la literatura d'expressió àrab del Xarq al-Àndalus, en un procés categorial que s'estén des del segle xi fins al xiii. A mesura que l'organització política de l'estat islàmic es desfà i la societat es veu exposada a inestabilitats, moviments poblacionals i finalment al conflicte bèl·lic, el sentiment elegíac es fa més palés en l'expressió literària. La població xarquina és una societat condemnada a la transformació, a la dissolució, i la poesia

així ho reflecteix. València, com a espai geogràfic que es carrega de significat literari, es transformarà del *locus amoenus* en l'*ubi sunt*. No sols la literatura culta formalitzarà el concepte, sinó que a través de l'expressió popular i la tradició oral es donarà forma també al contingut elegíac.

Si l'espai geogràfic es disputava alhora que es compartia, si València era el centre de musulmans i cristians, també es compartien les expressions de la creació artística. D'aquesta manera és com es transmet un món literari sense disseccions en una linealitat hegeliana. La tòpica xarquina de *Balansiya* és ambientalment comprensible per al catalanoaragonés que fa de València la seua terra. Quan políticament la joglaresca transmeta idees referents a la gestació d'una nova tradició, se sumaran a l'una el romanent amb l'establit. Així és com s'ha d'entendre el mite expansiu castellà i la formació de la tradició cidiana. La figura de Rodrigo Díaz de Vivar, gestada a través d'una construcció historiogràfica i literària que desemparava el vencedor cristià, no pot, tanmateix, abstraure's d'incorporar elements patrimonials previs, materials literaris que formen part del bagatge del conquistat. Ens trobem, per tant, en el cicle de romanços del Cid amb composicions anòmales que, en lloc de mostrar el punt de vista del vencedor, reflecteixen la veu de l'altre (Santullano 1946: 481-482):

Predice un moro a los suyos la perdición de Valencia

Apretada está Valencia, puédese mal defensar,
porque los almorávides no la quieren ayudar.
Viendo aquesto un moro viejo que solía adivinar,
subiérase a un alta torre para bien la contemplar.
Cuánto más la mira hermosa, más le crece su pesar.
Sospirando con gran pena, aquesto fue a razonar:
—¡Oh Valencia! ¡Oh Valencia!, digna de siempre reinar
Si Dios de ti no se duele, tu honra se va apocar,
y con ella las holganzas que nos suelen deleitar:
las cuatro piedras caudales do fuiste el muro a sentar,
para llorar, si pudiesen, se querrían ayuntar.
Tus muros tan preminentes, que fuertes sobre ella están,
de mucho ser combatidos todos los veo temblar;
las torres que las tus gentes de lejos suelen mirar,
que su alteza ilustre y clara los solía consolar,
poco a poco se derriban sin podellas reparar;
y las tus blancas almenas, que lucen como el cristal,
su lealtad han perdido y todo su bel mirar;
tu río tan caudaloso, tu río Guadalaviar,
con las otras aguas tuyas de madre salido ha;
tus arroyos cristalinos turbios ya siempre vendrán,
tus fuentes y manantiales todos secados se han;
tus verdes huertas viciosas a ninguno gozo dan,

que la raíz de sus hierbas bestias roído las han;
tus prados de cien mil flores olores de sí no dan.
mustios andan y marchitos, sin color ni olor están;
aquel honrado provecho de tu playa y de tu mar,
en deshonra y daño toma, ¡mal te puede aprovechar!
Los montes, campos y tierras que tu solías mandar,
el humo de los sus fuegos tus ojos cegado han.
Es tan grave tu dolencia y tanta tu enfermedad,
que los hombres desesperan de salud poderte dar.
¡Oh Valencia! ¡Oh Valencia! Dios te quiera remediar,
que muchas veces predije lo que agora veo llorar.

La tradició romancesca en llengua castellana s'apropia el tema de l'elegia valenciana per a l'exaltació dels seus propis tòpics literaris. El cicle del Cid, categoritzat com a concepte patrimonial de la creació literària castellana, fa ús de l'elegia xarquina per a la seua articulació expressiva.

En efecte, el text castellà del «moro viejo que subiérase a una alta torre» és una versificació romancejada de la famosa elegia d'al-Waqqaxī / الوقشى (1017-1095) (Oliver 2008), recollida en transcripció àrab i versió castellana a la *Primera Crónica General*. La crònica castellana no sols recull l'elegia àrab, sinó que, quant a l'episodi del Cid a València, tradueix directament l'obra de Muḥammad Ibn Ḫalaf / محمد بن خلف, conegut com Ibn ʿAlqama / ابن علقمة (c.1136-1116), *Al-bayân al-wāḍīḥ fī-l-mulimm al-fādiḥ* / *البيان الواضح في الملم الفادح*, «Eloqüent manifest sobre l'infaust incident» (Catalán 2002: 192; ʿAbbās 1962: 186). Es tracta d'una obra perduda al voltant de la caiguda de València en mans del Cid, de la qual es conserven només parts, tant en les fonts romàniques com en les àrabs (Menéndez Pidal 1956: 886-904).

Així parla Ibn Ḫalaf en la crònica castellana des de l'original àrab sobre com es va produir la declamació del lament elegíac d'al-Waqqaxī per la pèrdua de València (*Primera Crónica General*: 578):

> Et diz Abenalfarax[1] en su arávigo, onde esta estoria fue sacada, que estando todo el pueblo de Valencia aiuntado por la muy grant cuyta en que eran, fablando en commo faríen dize que se levanto Alhuacaxi el alfaquí, que auíe fechas estas razones destos viessos, et començó a dezir en su arávigo todas estas razones segunt que las a contado la estoria. Et pues que lo ovo dicho todo et lo començó a departir diz que poníen los moros las mangas de las aliubas ante los oios et que començaron a llorar muy fuertemiente et que callavan todos, assý que fasta que el alfaquí ovo acabadas todas sus razones, non ovo y tal que fablasse, antes estavan todos muy callados et fazíen muy grant duelo entréis.

1. «El nombre "Abenalfarax" dado por la *Crónica General* es arbitraria confusión con el de un visir del Cid en el mismo relato de la historia árabe traducido (Menéndez Pidal 1956: 886)».

Encara que no es conserva l'original àrab de l'elegia d'al-Waqqaxī, la *Primera Crónica General* reprodueix una transcripció romancejada en àrab dialectal al costat d'una traducció, que han estat extensament estudiades (Menéndez Pidal 1904; Ribera 1928; Nykl 1940; Corriente 1987; Viguera 2000). Nosaltres reproduïm a continuació el text castellà, que representa la primera de les grans elegies que fan de València un tòpic literari com a paradís perdut (*Primera Crónica General*: 576-577):

Elegia d'al-Waqqaxī

[1] Valencia, Valencia, vinieron sobre ti muchos quebrantos et estás en ora de morir, pues si tu ventura fuer que tu escapes desto, será gran maravilla a quienquier que te viere.
[2] Et si Dios fizo merced a algún lugar tenga por bien de lo fazer a ti, que fueste siempre nobleza et alegría et solaz en que todos los moros folgavan et avíen plazer.
[3] Et si Dios quisiere que en todo te ayas de perder desta vez, será por los tus grandes pecados et por los grandes atrevimientos que oviste por tu sobervia.
[4] Las primeras quatro piedras cabdales sobre que tu fuste firmada quiérense ajuntar por fazer grant duelo por ti, et non pueden.
[5] El tu muy noble muro, que sobre estas quatro piedras fue levantado, ya se estremesçe todo et quier caer, ca perdió la fuerça que avie.
[6] Las tus muy altas torres et muy fermosas que de lexos parescían et confortavan los coraçones del tu pueblo, poco a poco se van cayendo.
[7] Las tus muy blancas almenas que de lexos muy bien relumbravan, perdida han su beltat con que bien paresçían al rayo del sol.
[8] El tu muy noble río cabdal Guadalaviar con todas las otras aguas de que te tu muy servíes salido es de madre et va o non devíe.
[9] Las tus açequias claras de que te mucho aprovechavas se tornaron turbias, et con la mengua del alinpiamiento, llenas van de muy grant cieno.
[10] Las tus muy nobles et viciosas huertas que en derredor de ti son, el lobo ravioso les cavó las rayzes et non pueden dar flor.
[11] Los tus muy nobles prados en que muy fremosas flores et muchas avíe o tomava el tu pueblo muy grant alegría, todos son ya secos.
[12] El tu muy noble puerto de mar, de que tu tomavas muy grant onrra, ya menguado es de las noblezas que por el te solíen venir a menudo.
[13] El tu muy grant término, de que te lamavas sennora antigua, los fuegos lo an quemado et a ti legan ya los grandes fumos.
[14] Et a la tu grant enfermedat non le pueden fallar melezina et los phísicos son ya desesperados de nunca te poder sanar.
[15] Valencia, Valencia, todas estas cosas que he dichas de ti, con muy grant quebranto que yo tengo en el mi coraçón las dixe et las razoné.

En ser conquistat militarment per un contingent castellà, el tòpic que s'ha anat conformant en la literatura àrab del Xarq al-Àndalus entorn de València-com-a-paradís-perdut es reprodueix en llengua castellana com a exaltació de les «moltes coses que els altres han perdut i les moltes que nosaltres hem guanyat». El tòpic literari es reprodueix

tal qual i a més ho fa en la veu del xarquí. En efecte, perquè l'elegia ho siga, necessita ser el cant d'una pèrdua i ser cantada per un perdedor (Santullano 1946: 507-508):

Romance del Rey Moro que perdió Valencia

Helo, helo por do viene el moro por la calzada,
caballero a la jineta encima una yegua baya,
borceguíes marroquíes y espuela de oro calzada,
una adarga ante los pechos y en su mano una azagaya.
Mirando estaba Valencia, como está tan bien cercada:
—¡Oh, Valencia, oh Valencia, de mal fuego seas quemada!
Primero fuiste de moros que de cristianos ganada.
Si la lanza no me miente, a moros serás tornada;
aquel perro de aquel Cid prenderélo por la barba,
su mujer, doña Jimena, será de mí cautivada,
su hija, Urraca Hernando, será mi enamorada,
después de yo harto de ella la entregaré a mi compaña.
El buen Cid no está tan lejos, que todo bien lo escuchaba.
—Venid vos acá, mi hija, mi hija doña Urraca;
dejad las ropas continas y vestid ropas de pascua.
Aquel moro hi·de·perro detenédmelo en palabras,
mientras yo ensillo a Babieca y me ciño la mi espada.
La doncella, muy hermosa, se paró a una ventana;
el moro, desque la vido, de esta suerte le hablara:
—Alá te guarde, señora, mi señora doña Urraca.
—Así haga a vos, señor, buena sea vuestra llegada.
Siete años ha, rey, siete, que soy vuestra enamorada.
—Otros tantos ha, señora, que os tengo dentro en mi alma.
Ellos estando en aquesto el buen Cid que se asomaba.
—Adiós, adiós, mi señora, la mi linda enamorada,
que del caballo Babieca yo bien oigo la patada.
Do la yegua pone el pie, Babieca pone la pata.
Allí hablará el caballo bien oiréis lo que hablaba:
—¡Reventar debía la madre que a su hijo no esperaba!
Siete vueltas la rodea alrededor de una jara;
la yegua, que era ligera, muy adelante pasaba
hasta llegar cabe un río adonde una barca estaba.
El moro, desque la vido, con ella bien se holgaba,
grandes gritos da al barquero que le allegase la barca;
el barquero es diligente, túvosela aparejada,
embarcó muy presto en ella, que no se detuvo nada.
Estando el moro embarcado, el buen Cid que llegó al agua,
y por ver al moro en salvo, de tristeza reventaba;
mas con la furia que tiene, una lanza le arrojaba,
y dijo: —Recoged, mi yerno, arrecogedme esa lanza,
que quizás tiempo vendrá que os será bien demandada.

Es poden observar molts més elements en la consolidació d'un tòpic literari peninsular que, manifestat entre els autors xarquins des del segle xi, es va anar categoritzant com un assumpte recurrent en la creació literària, fins a traspassar-ne l'àmbit culte o popular, l'expressió àrab o romanç; elements caracteritzats pel discurs elegíac de la pèrdua de l'espai geogràfic —València— entés com el Paradís, plor per una tradició, gaudi per una altra.

Però per al nostre interés, de quina manera el concepte *València* i les formes culturals de la tradició valenciana es van expandir des del seu solar europeu, situat a l'est de la península Ibèrica, fins a l'est del món? En aquest salt geogràfic podem esmentar la realitat poliglota que va afectar la societat valenciana del Renaixement i va fer de València un motor cultural a Europa amb figures cabdals com Ausiàs March o Joanot Martorell. Com a productora cultural, València va reunir una nodrida indústria impressora, i en la impremta valenciana es van produir obres referents a tot el món humanístic que s'agitava durant els segles xvi-xvii. Així es produeix el salt al coneixement de l'Àsia, i s'estampen en la impremta obres tan sorprenents com la de Francisco Ramón González, *Sacro Monte Parnaso, de las mvsas Catolicas de los Reynos de España, qve Vnidas pretenden coronar sv frente, y gvarnecer svs faldas con elegantes poemas en varias lengvas. En elogio del prodigio de dos mvndos, y Sol del Oriente S. Francisco Xavier, de la Compañia de Iesvs, que recogidos, y dispvestos con veinte y vna Lamina del Santo dá à la Eſtampa el Licenciado Francisco Ramon Gonçalez, y reverente dedica a la Serenissima Señora Sor Ana Dorotea de Auſtria, Religiosa Profeſſa en el Real Convento de las Señoras Descalças de la Villa de Madrid. Con licencia en valencia Por Francisco Mestre, Impreſſor del Santo Tribunal de la Inquiſicion, junto al Molino de la Rovella*, València, 1687.

Hi havia una còpia d'aquesta obra en la col·lecció filipina de la Compañía General de Tabacos de Filipinas, i W. E. Retana la va glossar en el seu *Aparato bibliográfico* en el número 158: «Á manera de antología poética en loor de San Francisco Xavier. Las composiciones van agrupadas por asuntos. —Es un libro sumamente curioso.» (Retana 1906, i: 167-168). Miraculosament va ser un dels pocs llibres d'aquest fons —adquirit per la Biblioteca Nacional de les Filipines— que es van salvar de la destrucció de Manila el 1945 durant la Segona Guerra Mundial.[2] És una obra que, impresa a València el 1687, va arribar a l'altra part del globus, a les illes Filipines, i que Retana va consultar en el segle xix. No és sols significatiu que el material imprés a València al segle xvii arribara a les Filipines, sinó que el contingut és valencià, escrit principalment

2. Actualment la còpia es troba en aquesta biblioteca amb signatura [Fil 922.22 F 1687].

en valencià, castellà i llatí. Tot i això, tracta un tema asiàtic: l'evangelització pionera d'Àsia per Francesc Xavier.

Per exemple, podem esmentar el «Romance valenciano», obra de Cirilo Cebrián i Morales, que versa sobre els treballs de Francesc Xavier en l'evangelització asiàtica i el valor de les relíquies del sant en el passatge cap a l'orient, que acaba sent trànsit celestial (González 1687: 258-259):

Romance valenciano

Perquè llàgrimes no falten,
à una penya bat la mar,
y en la mort del gran Apostol
tota es derreteix plorant.
La flor dels vergers més bella,
que la guadaña tallà,
la veu lo desert polida,
com un clavell encarnat.
Aquella montaña cel,
que en son pit la và abraçar,
Estela més pareixia,
que dava llum Oriental.
Pero qui fonch sempre Sol,
com se avia de apagar,
per més que la mort cruel
lo encaminara al Ocàs.
En la boca uberta els peixos
es restaven admirats
vent un mort, aquí carroza
portaven per son crestall.
Acudiren per los ayres,
sabent la nova els pardals,
à fer-li la reverència,
com à sa Àguila caudal.
Porquè à sos bols generosos,
ningù dells poguè igualar,
en tans Regnes, y Províncies,
que més llaucher visità.
A vista, puix, de la China,
el últim suspir llançà
no de pena al món faltava,
més de no poder entrar.
Yo dich, o gran Apostol,
de què es lo vostre pesar,
si el Chino os tanca les portes,
les del cel patents están.

Mes con vostre ardent amor,
nunca fonch interesat,
la conversiò de un Gentil
os feya al cel despreciar.
Si en fon peu més atrevida,
la Parca, os ha castigat,
be sè yo que mort, ò viu
li haveu de trencar lo cap.
Ara en lo Port os espera
ab molta festa una nau,
perquè busca una Reliquia
contra tota tempestat.
Be sè que una penya ferma
al encontre os hixirà,
mes al de la Església roca,
li darà passache franch.
Los passachers venturosos,
tan gran reliquia portant.
sense estar arrepentits,
lo Sanct à tots va salvar.

III. LA CONFORMACIÓ DEL ROMANCER FILIPÍ

L'oralitat o la tradició literària transmesa oralment conforma unes fórmules rítmiques i mnemotècniques amb contingut discursiu i narratiu, una narració que alhora reflecteix la sapiència i el bagatge popular de les classes principalment illetrades. La història del romancer hispànic i la seua riquesa i varietat galaica-portuguesa, castellana i catalana, té una projecció que va més enllà de la península, atés que l'expansió dels pobles hispànics va arribar als cinc continents durant l'edat moderna, i va ser una expansió primordialment de les classes més populars. Des de Nou Mèxic als actuals Estats Units fins a la tradició sefardita a Turquia o Grècia, es poden trobar romanços originats a la península Ibèrica, principalment en llengua castellana. També a l'Àsia, on la presència espanyola se situa l'any 1571, hauríem de trobar romanços en llengua espanyola. Això mateix es va preguntar la màxima autoritat de la filologia hispànica, Ramón Menéndez Pidal (1910: 115):

> Hasta en las islas Filipinas deben existir romances, pues de la boga que allí tienen las leyendas épicas españolas da fé un viajero, informándonos que el *áuit*, ó poesía tagala que se canta en las fiestas de Antipolo en la isla de Luzón, versa frecuentemente sobre el Cid, Bernardo del Carpio ó el rey Rodrigo.

Però el que trobem a les Filipines no són tant els romanços en castellà, sinó una gran eclosió de textos impresos durant els segles xix i començaments del xx, textos que reprodueixen una poesia mètrica en llengües filipines molt sofisticada i estèticament acurada, amb temes principalment de l'edat mitjana europea amb missatge moralitzant. Tota aquesta producció està feta en llengües vernacles de les Filipines: tagal, bicolano, pampanga, ilocano, hiligaynon, etc. Curiosament, i tant com intuïtivament havia endevinat Menéndez Pidal, el Cid, Bernardo del Carpio o Rodrigo són tractats en tagal o bicolano com a herois de l'imaginari més autènticament filipí, en versos bellament escrits en llengües asiàtiques però amb grafia llatina.

Aleshores, a les Filipines tenim romanços de Bernardo del Carpio, dels Infants de Lara, de Gonzalo de Córdoba, versions en cinc o sis llengües filipines, però no hi ha manera de trobar-hi una versió en espanyol. Al costat de caràcters hispànics apareixen personatges dels cicles cavalleresc, el Sant Greal, actors inventats, sempre una gran nòmina de moros, turcs i perses, i fins i tot personatges de *Les mil i una nits*. La conclusió a la qual es pot arribar és que el romancer hispànic va conformar la tradició clàssica d'una literatura filipina en l'edat moderna, segurament primer amb una transmissió directa des del castellà i en llengua castellana, i després amb una imitació dels models i ampliació dels temes amb personatges propis del romanticisme i el segle xix. En resum, la creació d'un romancer propi a partir d'elements heterogenis que tenen la seua matriu en la tradició hispànica.

La naturalesa de la poesia indígena filipina era la metàfora i la descripció, una única rima i pocs versos d'art menor. Amb la incorporació dels models europeus, es va anar creant una nova tradició de versos octosil·làbics o dodecasil·làbics amb rima assonant i contingut narratiu en estrofes de quatre versos d'art major (Lumbera 1986; Almario 1996). Formalment la poesia reflecteix la fusió entre la poètica autòctona i la hispànica, i el mateix va succeir amb el contingut. Llavors, la recepció dels romanços hispànics va donar temes i històries per a construir la fantasia d'un poble asiàtic que coneixia mitjançant els romanços hispànics un nou món desconegut i exòtic.

Hem de pensar aleshores que hi van haver a les Filipines romanços en llengua espanyola, romanços amb tota la nissaga d'una transmissió iniciada a la península Ibèrica amb la intermediació de Mèxic i una transmissió mitjançant el galió Acapulco-Manila. La classe més popular de soldats, frares i els seus parroquians, i també, per què no, classes més acomodades, dones i famílies espanyoles amb criats nadius, serien els intermediaris de la transmissió. Aquestes recitacions plenes d'exotisme i llegendes de prínceps i princeses serien una delícia per a la població autòctona de les illes. Primerament s'entén que la transmissió es faria en llengua espanyola, d'una forma oral, entre castellanoparlants i filipins propers als cercles de vida dels espanyols. La matèria oral es tractaria d'explicar o traduir en llengües vernacles, i des de la interpretació es

passaria a la invenció literària. Frares espanyols, ladins filipins, mestissos, parroquians, seminaristes, criats, dides, i una població cosmopolita que fa de les illes Filipines el centre del comerç mundial i de les rutes transoceàniques, serien els primers a experimentar la translació de la matèria narrativa del romancer hispànic a un nou sistema poètic asiàtic conformat per metres coneguts com *awit* i *corrido*, o simplement la poesia mètrica filipina, que dóna cos al romancer filipí, hispànic alhora que asiàtic.

A diferència del que té lloc a Amèrica, el romancer no es trasllada i no roman en llengua castellana, sinó que es reinterpreta i afavoreix el desenvolupament de les llengües filipines i la seua plasmació literària. Sens dubte, hi havia romanços en llengua espanyola a les Filipines, però la seua transmissió generació rere generació no va ser possible a causa de l'escassa propagació de la llengua a l'arxipèlag (Donoso 2013). Quan el castellà adquireix més arrelament a les Filipines al voltant de finals del segle xix, paral·lelament es consolida la tradició romancesca de posar per escrit els romanços en llengües filipines que segurament s'havien anat forjant un segle abans.

La creació literària culta va ser reduïda a les Filipines i quasi exclusivament cenyida a l'àmbit religiós, per la qual cosa Jaime C. de Veyra va anomenar *Mester de clerecía* la literatura desenvolupada a les illes durant els segles xvi-xvii (1955, 3: 183). El teatre de moros i cristians (anomenat a les Filipinas *moro-moro*), i sobretot el romancer, va expandir el món literari profà i la imaginació del poble per contar històries exòtiques. I d'aquesta manera el romancer hispànic, lingüísticament incomprés en el marc filipí i totalment exòtic al món asiàtic, no sols no va desaparéixer, sinó que a més a més es va transformar creant la literatura clàssica de moltes de les llengües filipines. Com a conseqüència d'aquesta acomodació cultural s'hi van gestar composicions plenament filipines inspirades en models europeus: d'una banda, la *komedya* o *moro-moro*, escenificacions teatrals de combats marcials entre moros i cristians; i de l'altra, els *awits* i *corridos*, poemes mètrics sobre la vida i els amors de personatges llegendaris (Donoso 2010).

Molt resumidament es pot dir que els romanços comencen a posar-se per escrit a les Filipines al segle xviii amb la figura senyera de José de la Cruz (1746-1829), més conegut com Huseng Sisiw. El fenomen es consolida com a gènere de la literatura filipina al xix amb Francisco Baltazar, conegut com «Balagtás» (1788-1862). En aquest moment la producció i la publicació de romanços a les Filipines viurà la seua culminació fins al primer terç del segle xx. Aleshores, més que una producció barroca o moderna, els romanços mètrics filipins són un fenomen romàntic i vuitcentista; més que una producció d'autor, la majoria dels poemes no tenen signatura i romanen avui en dia anònims; més que una transmissió de les llegendes hispàniques, el romancer filipí és una recreació exòtica d'històries fantàstiques però moralitzants (Eugenio 1987).

IV. ROMANÇOS FILIPINS QUE TENEN COM A ESCENARI EL REGNE DE VALÈNCIA

Com hem dit, molts dels romanços filipins van ser compostos de forma anònima, primer en una llengua, i després es van traduir de llengua en llengua. El més important no era tant el contingut i la narració com la perícia de compondre en llengües amb molt poca tradició escrita, fer-ho literàriament i estètica, i alhora transmetre un missatge didàctic. I dins d'aquest context el Regne de València va ser un espai privilegiat, ja que era pràcticament *conditio sine qua non* la presència de moros, dels moros exòtics de la literatura hispànica, dels moros de Granada, tagarins, turcs i perses, mai els mateixos moros de les Filipines, de Jolo i Mindanao. També es pot pensar que la tradició valenciana dels llibres de cavalleries té alguna cosa a veure amb el nombre considerable de romanços filipins on València apareix com a escenari argumental.

En qualsevol cas, podem trobar vuit romanços filipins que tenen com a escenari argumental el Regne de València:

1) *Salita at Buhay na pinagdaanan ni Príncipe D. Juan Tiñoso sa Reinong Valencia.*
2) *Corrido at buhay ng principeng si D. Juan sa reyno nang Valencia.*
3) *Ang calugód-lugód na búhay nang mag asauang so D. Diego Florencia at ni Dª Juana sa Ciudad ng Valencia.*
4) *An macaheherac na buhay can duang magtugang na si Felizardo y Catalina na pinag orihan can saidang ama sa Reinong Valencia.*
5) *Malodoc na agui-agui ni Trabiata-Trobador asin ni Norma sa Cahadean nin Valencia.*
6) *Pacasaritaan ti panagbiag dagiti lima nga agcacabsat iyi Reyno a Valencia*.
7) *Buhay na pinagdaanan ni Rodolfo na anac ni Felizardo at si Prisca sa Cahariang Valencia.*
8) *Corrido qng bienang delanan S. Vicente Ferrer qng cayarian Valencia.*

El fenomen cultural, sens dubte desapercebut i sense més importància dins dels diversos escenaris que apareixen al romancer filipí, té bastant d'importància des d'un punt de vista valencià. No sols adapta a l'ambient asiàtic arguments de la tradició i els cicles europeus de cavalleries i els representa als escenaris d'Europa, sinó que els transforma dins d'una creació suposadament pròpia i filipina. València podria ser un

més dels escenaris argumentals i exòtics per a un filipí. Però potser no, potser València s'associa a un territori de llegenda, de batalla, de conquesta i reconquesta, de moros i cristians, un territori objecte de lluita i perdut; tal vegada València s'associa a un lament pel paradís perdut. Per aquest motiu, veurem a continuació els temes valencians dels diversos romanços filipins per tal de comprendre millor com el Regne de València és imaginat per Àsia.

V. MATÈRIA FILIPINA ENVERS VALÈNCIA

El romancer filipí va transformar la matèria narrativa hispànica alhora que la rebia i la interpretava en els seus paràmetres culturals i antropològics, posant-la per escrit en metres poètics innovadors per a la seua tradició (tradició que havia sigut principalment heptasil·làbica i metafòrica) i en un llenguatge filipí ple de realitats exòtiques. Així es va dur a terme la forja de mons literaris d'absoluta singularitat (*Kabayong Tabla* [s. a.]: 25):

Ang cañones sa muralla
nang boong Reinong Valencia
sinusuhang para para
sa malaquing toua baga.
Siyam na arao ang fiesta
may torneo ay comedia
nang toua at pag sasaya
boong Reino nang Valencia.

(Els canons en les muralles
de tot el Regne de València
anuncien que esdevé
una gran nova alegria.
Nou dies de festa
hi ha torneig i comèdia
gaudiment i plaer
per tot el Regne de València.)

Com podem comprovar, les dues estrofes es refereixen a realitats molt específiques: ciutats emmurallades defensades per canons; societats organitzades políticament en forma de monarquia i emparades per la protecció d'un rei, on en temps de bonança se celebren llargues festes amb nombroses activitats, comèdies i tornejos. Tenint en compte que bona part del material narratiu descriu realitats que no existeixen a les Filipines, en la formalització dels romanços filipins es mantenen els elements exòtics:

cañones, *muralla*, *Reino*, *fiesta*, *torneo*, *comedia* i, finalment, *Valencia*. D'aquesta manera es produeix la filipinització del tòpic literari *València*.

València és un concepte geogràfic exòtic, ambigu, introbable. Tanmateix, el seu contingut literari és netament identificable: el lloc del solaç, *locus amoenus*. Un filipí podrà no saber on es troba la realitat geogràfica València, ni quin és el seu component historicocultural, però conceptualment identificarà de forma automàtica el significat del tòpic literari «València com el lloc del solaç». Conseqüentment, l'anacronisme i l'exotisme —tan criticat històricament i historiogràfica— del romancer filipí és un element secundari i no repercuteix en els continguts literaris de la tòpica, la veritable matriu de la seua estètica (AA. DD. 1985: 102):

> With respect to the names of other important characters in Juan Teñoso, it is interesting to observe that the name of King Artos of the Kingdom of Valencia is an anachronism for Valencia was a Spanish Kingdom, whereas Artos is a name derived from King Arthur of the Round Table of Anglo-Saxon metrical romances and, therefore, is foreign to the country or kingdom where he rules.

Així doncs, independentment dels anacronismes i els elements exòtics per al món asiàtic filipí, el missatge literari s'entén perfectament. Al costat d'aquesta percepció de benestar físic i material que repercuteix en un estat anímic, el receptor del tòpic literari —bé per audició del romanç o bé per la seua lectura— comença a establir unes estructures d'organització política que el poema revela (*Príncipe Oliveros* 1915: 27):

> Matapos ang gayón siya,i, umalís na
> naglacád sa parang itóng tiguib dúsa,
> saca nang dumating sa reinong Valencia
> caniyang tinangáp ang cetro,t, corona.
>
> (Després d'açò llavors marxa
> i segueix a través amb sofriment
> quan arriba al regne de València
> rep de seguida el ceptre i la corona.)

València s'organitza políticament en forma de regne, el rei del qual hi governa per mèrits de virtut i integritat. Quan el rei no mereix el seu lloc, esdevé el caos. El rei està sotmés a un ritual que el distingeix de la resta de la societat i la seua proclamació es realitza amb una simbologia material que inclou ceptres i corones. Aquestes realitats tan òbvies per a una societat medieval europea no ho eren en absolut per al món filipí del segle xvi. La transmissió filipina del concepte, independentment de la comprensió dels dispositius culturals aliens és, nogensmenys, explícitament clara en la seua recepció: «València és un regne on governa un rei».

Quan la injustícia es produeix i el rei es transforma en tirà, la seua autoritat queda deslegitimada. No obstant això, els romanços filipins excusaran la tirania per imprudència i carregaran les desventures en el personatge del *contrabida*, el paper del qual és posar en evidència les tortuoses situacions a les quals es veu exposat el personatge principal de la narració romancesca, el *bida*. Com a personatge desheretat i caigut en desgràcia, l'exaltació elegíaca es revelarà com l'impuls principal de l'acció narrativa (*Juan Tiñoso*: 7):

> Paalam na aco oh Valenciang bayan
> paalam palacio na aquing linachan,
> diyata,t ito na siyang tacdang arao
> na di co na cayó muling yayapacan.
>
> (Adéu per a València la meua pàtria,
> adéu palau on vaig créixer un dia,
> ha arribat el moment de la dissort
> no podré mai més viure la teua alegria.)

València, des de la conformació d'una exaltació elegíaca iniciada en la poesia àrab de l'orient andalusí, tornarà a ser tema d'elegia a l'orient del món. Des de la poesia d'al-Ruṣāfī del segle xii al Xarq al-Àndalus fins al romanç d'*En Joan Tinyós* del segle xix a les Filipines, el tòpic literari *València* tindrà en el desemparament de la terra el seu major contingut semiòtic. I en adscripció a una geografia específica, València comporta els mateixos sentiments en el romanç asiàtic que en el vers d'al-Ruṣāfī: «Ser la pàtria d'un infant obliga a estimar-la sempre» (*Kabayong tabla* 1951: 13):

> An simbag ni Don Juan gñani sa saiya
> an lugar na ini Valenciang cahadean
> ini an sacuyang dagang tinuboan
> asin man ta iyo sacong dinaculaan.
>
> (Aleshores en Joan li va dir:
> «Aquest és el regne de València,
> la terra on un dia vaig nàixer
> i la terra on m'he fet un home».)

El desemparament, l'abandó i la pèrdua de la terra posaran en evidència la lluita d'interessos per un bé comú pel qual s'ha de lluitar. València és un tresor, un bé pel qual cal patir per gaudir-ne finalment (*Diego Florencia* 1908: 44):

> Caya minarapat na siya'i bihisin
> yaman sa Valencia ay papagmanahin,
> at tinangap naman ng boong pag-guilio
> guinhauang caloob ng haring butihin.

(És necessari l'hàbit canviar
per la riquesa de València heretar
i amb tot el cor acceptar
del bon rei, doncs, el regal.)

La lluita suposarà l'altre pilar principal inherent al concepte de *València*: l'existència de l'islam. L'islam valencià, la realitat històrica i cultural del Xarq al-Àndalus repercuteix en els dos cants apologètics: el xarquí i el seu eco en la transmissió literària. Si l'elegia estableix els assumptes principals tractats al voltant de «València-com-a-paradís-perdut», ho farà en la mesura de l'islam xarquí. A partir d'ací, al costat de l'elegia, la presència de l'islam, del musulmà i del moro literari serà un imperatiu. Igualment succeirà en el romancer filipí: l'aparició de València sempre durà a sobre d'alguna manera la intervenció de l'islam literari, en les figures del moro, del turc, del granadí, del persa. Paradoxalment l'islam serà l'eix que equilibre l'elegia i que mostre el camí a la redempció. Anar cap a l'islam —en aquest cas, anar cap a Granada— serà la solució (*Kabayong tabla* 1951: 12):

Gñaya mag dagos ca can saimong lacao
saimong dagñadang an Granadang lugar
sa lugar na idto maheling mo duman
an sarong retrato nin princesang mahal.

(Alça't i posa't a caminar
cap a Granada, que serà el lloc
on has de poder trobar
de la noble princesa el retrat.)

Aleshores, després de la pèrdua i el desemparament, el que succeirà serà un escenari de bàndols enfrontats on es pose a prova la capacitat de superació. Després de la victòria, es tornarà a restablir un ordre de valors, se superarà així l'elegia i coronaran rei de València l'heroi (*Juan Tiñoso*: 54):

Ang sagót ni Artos daquilang monarca
paano ang hari naman sa Valencia,
uica ni D. Diego di nçayon aniya
uala acong anác cundi lamang siya.
Sa oras ding yaon agad pinutunçan
nang corona,t, cetro príncipe D. Juan,
nagfiesta reales na dili maturan
cañón sa muralla ay nagsalva real.

(Va respondre Artos: «Fabulós monarca
què ha de ser el rei de València»,
va dir en Diego: «Ara no hi ha llicència
puix fills no tinc més que ho siguen».

Hora va ser aquella de ser cenyit
per corona i ceptre el príncep en Joan,
festes reials per onsevulla es donen
canó a la muralla amb salves reials.)

En conclusió, el concepte literari *València* —l'inici del qual pot rastrejar-se en la poesia culta del Xarq al-Àndalus dels segles xi al xiii com l'elegia que lamenta la «pèrdua del Paradís»— es va transmetre a la poesia romànica d'adscripció popular. Dins del romancer hispànic, el tòpic va servir per a enfortir una tradició literària romancística en gestació i mostrar paradoxalment la veu de l'altre. En la seua expansió per l'Àsia, els romanços en llengua espanyola van veure impossibilitada la seua transmissió oral generació rere generació a causa de l'escassa implantació de l'espanyol. Malgrat això, la matèria narrativa i la forma mètrica van suposar arguments exòtics amb enorme poder d'atracció literària per a la recepció filipina. A poc a poc es van traduir i transformar els materials, mitjançant la creació d'un corpus singular i sorprenent dins del romancer de tradició hispànica. A mesura que es van desenvolupar més possibilitats per a la promoció i impressió de romanços en plecs i fullets, el romancer filipí va sorgir com a veritable fenomen literari a mitjan segle xix.

Una aventura similar va esdevenir al tòpic *València*, realitat incomprensible dins del món asiàtic que, no obstant això, es va fer comprendre. Com el lloc del solaç i regne on regna un rei, València representa l'estabilitat, la prosperitat i el benestar. És un paradís pel qual, en perdre's, s'exhala elegia. L'elegia permet reconéixer l'adscripció a un espai geogràfic reconegut com a íntim, que proveeix l'ordre i el benestar. Atesa l'existència permanent de l'islam, se superarà el moment elegíac per posar a prova l'ordre de coses establit. Al remat, el romanç arribarà a un clímax que corone l'heroi en tot el seu llarg recorregut. Aleshores, assistirem a l'etapa final del tòpic *València* a les Filipines, la tornada a casa des del Llevant (*Kabayong tabla* 1951: 26):

Tolos pinagbotan an magña soldados
cañon sa Muralla subsuban man tolos
sa reinong Valencia ominogmang orog
dahil man sa dua na bagong omabot.

(Es va ordenar als soldats preparar
el canó a la muralla per a les salves.
Al regne de València es donen gràcies,
per fi els seus fills han regressat.)

Isaac Donoso
Universitat d'Alacant
isaacdonoso@ua.es

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Fonts primàries

Menéndez Pidal, R., ed. (1906) *Primera Crónica General. Estoria de España que mandó componer Alfonso el Sabio y se continuaba bajo Sancho IV en 1298*, Madrid, Bailly-Bailliere e hijos editores.

Kabayong Tabla. Pinag daanang buhay nang Principe D. Juan sa REINO NG VALENCIA at nang Princesa Doña Maria Sa Caharian nang Asturias, Manila, Imprenta, Librería y Papelería de P. Sayo vda. de Soriano, s. a.

Kabayong tabla. Buhay ni Principe Don Juan asin ni Princesa Dna. Maria Sa Cahadean nin VALENCIA asin Asturias, City of Naga, Cecilio Publications, 1951.

Salitâ at Búhay nang Príncipe Oliveros at nğ princesa Armenia sa caharian nang Inglaterra at sampo nang buhay nğ príncipe Artos at nğ princesa Blanca na ama at ina ni D. Juan Teñoso sa REINONG VALENCIA, Manila, Imprenta at Librería ni J. Martínez, 1915.

Pinagdaanang buhay nang Principe don Juan Tiñoso na anac nang Haring Artos at nang Reina Blanca sa REINONG VALENCIA, at sampo nang apat na princesa na anac ng Haring D. Diego sa Reinong Ungria, Manila, Imprenta, Librería y Papelería de P. Sayo vda. de Soriano, s. a.

Ang calugód-lugód na búhay nang mag asauang so D. Diego Florencia at ni Dª Juana sa CIUDAD NG VALENCIA. Ulirán nang pag-iibigan nang sino mang mag-asaua. Tinula ni Nemesio Magboo, Manila, Imprenta, Librería at Papelería ni J. Martínez, 1908.

Fonts secundàries

AA. DD. (1985) *Anthology of Asean Literaturas. Philippine Metrical Romances,* Quezon City, ASEAN Committee on Culture and Information.

ʿAbbās, I. (1962) *Tārīkh al-adab al-andalusī. ʿAšr al-Ṭawāʾif wa-l- Murābiṭīn*, Beirut, Dār al-Ṯaqāfa.

Almario, Virgilio S., ed. (1996) *Poetikang Tagalog. Mga Unang Pagsusuri sa Sining ng Pagtulang Tagalog*, Quezon City, Universitat de les Filipines.

Catalán, D. (2002) *El Cid en la historia y sus inventores*, Madrid, Fundación Ramón Menéndez Pidal.

Corriente, F. (1987) «De nuevo sobre la elegía árabe de Valencia», *Al-Qantara*, 8, pp. 331-346.
Donoso, Isaac, ed. (2013) *Historia cultural de la lengua española en Filipinas: ayer y hoy*, Madrid, Verbum.
— (2010) «The Hispanic *Moros y Cristianos* and the Philippine *Komedya*», *Philippine Humanities Review*, 11, pp. 87-120.
Eugenio, Damiana L. (1987) *Awit and Corrido. Philippine Metrical Romances*, Quezon City, Universitat de les Filipines.
Garulo, Teresa (1998) «La nostalgia de al-Andalus: génesis de un tema literario», *Qurtuba: Estudios andalusíes*, 3, pp. 47-63.
González, Francisco Ramón (1687) *Sacro Monte Parnaso*, València, Francisco Mestre.
Hadjadji, Hamdane & André Miquel (2002) *Ibn Khafaja l'Andalou: L'amant de la nature*, París, El-Ouns.
Labarta, Ana *et alii* (2011) *València àrab en prosa i vers*, València, PUV.
La Chica Garrido, Margarita (1992) «Poetas árabes del País Valenciano», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 9, pp. 17-38.
Lumbera, Bienvenido (1986) *Tagalog Poetry 1570-1898. Tradition and Influences in its Development*, Quezon City, Ateneo de Manila University Press.
Menéndez Pidal, Ramón (1904) «Sobre Aluacaxi y la elegía árabe de Valencia», dins *Homenaje a D. Francisco Codera*, Saragossa, Mariano Escobar, Tipógrafo, pp. 391-409,
— (1910) *El Romancero español. Conferencias dadas en la Columbia University de New York los días 5 y 7 de abril de 1909*, Nova York, The Hispanic Society of America.
— (1956) *La España del Cid*, Madrid, Espasa Calpe, 2 vol.
Nowaihi, Magda M. al- (1993) *The Poetry of Ibn Khafajah. A Literary Analysis*, Leiden, Brill.
Nykl, A. R. (1940) «La elegía árabe de Valencia», *Hispanic Review*, 8, pp. 9-17.
Oliver Pérez, D. (2008) *El Cantar de Mío Cid: génesis y autoría árabe*, Almeria, Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes.
Piera, Josep (1983) *Poemes de l'orient d'al-Andalus*, Barcelona, Edicions 62.
— (1986) *Ibn Jafaya de Alzira. Antología poética*, València, Ajuntament.
— (1995) *El paradís de les paraules. Història i poesia a l'Orient d'Al-Àndalus, s. XI-XIII*, Barcelona, Edicions 62.
— (2000) *El jardí llunyà*, Barcelona, Edicions 62.
— (2007) *Ibn Khafaja. Jardí ebri: tria del divan*, Barcelona, Edicions 62.
Retana, W. E. (1906) *Aparato Bibliográfico de la Historia General de Filipinas,* Madrid, Minuesa de los Ríos.

Ribera, E. (1928) «La elegía de Valencia y su autor», dins *Disertaciones y opúsculos*, II, pp. 275-291.

Rubiera Mata, M. J. (1988) «La conquesta de València per Jaume I com a tema literari en un testimoni de l'esdeveniment: Ibn al-Abbār de València», *L'Aiguadolç*, 7, pp. 33-44.

Santullano, Luis (1946) *Romancero español. Selección de romances antiguos, según las colecciones más autorizadas*, Madrid, Aguilar.

Veyra, Jaime C. de (1955) «La Hispanidad en Filipinas», dins E. Arsenio Manuel, *Dictionary of Philippine Biographies*, Quezon City, Filipiniana Publication.

Viguera, María Jesús (2000) «El Cid en las fuentes árabes», dins César Hernández Alonso (coord.), *El Cid, poema e historia: Actas del Congreso Internacional El Cid, Poema e Historia (12-16 de julio, 1999)*, Burgos, Ayuntamiento, pp. 55-92.